

Hoe oud is De Bilt?

Jan van der Heijden

Tot voor kort waren historici in de veronderstelling dat de stadsrechten van Utrecht en Muiden verleend werden op 2 juni 1122¹ door keizer Hendrik V. In 1972 werd dan ook op passende wijze 850 jaar stadsrecht herdacht. Kaj van Vliet heeft de oude privilegeoorkonde uitvoerig bestudeerd. Hij komt tot de conclusie dat de oorkonde van 1122 niet beschouwd kan worden als een echte "stadsrechtbrief"². Beide steden zullen zich op grond van zijn studie moeten afvragen of de oorkonde nog een redelijke basis vormt voor jubileum-feesten van hun stad.

De Bilt is nooit een stad geweest en mist dan ook grachten, wallen, muren en poorten die een stad kenmerk(t)en. De burgemeester van De Bilt, mr. A. Tchernoff, hield bij de presentatie van Meijers *Kleine Historie van De Bilt en Bilthoven* in 1995 een korte toespraak. Hij zei, het te betreuren dat de ouderdom van onze gemeente niet bekend is en wij daardoor ook de daarbij passende jubileumactiviteiten mislopen. Omdat wij de burgemeester graag in de gelegenheid stellen een feestje te organiseren, volgt hieronder ons advies met betrekking tot een geschikte datum.

De ouderdom van het dorp De Bilt is niet te bepalen. Zoals in veel plattelandsdorpen begint het met een geleidelijke concentratie van enkele boerderijen, huizen en herbergen langs doorgaande routes. Misschien dat de eerste bebouwing al uit de twaalfde eeuw dateert. De naam "De Bilt" komen we in de archieven voor het eerst in 1308 tegen, maar dit had geen betrekking op het dorp³. De Tielse kroniek verhaalt dat Willem van Gulik met de partij der Bronkhorsten in 1372 met veel geweld het Sticht Utrecht binnendringt en Amerongen, Doorn, Zeist en De Bilt in de as legt⁴. Indien hier sprake is van een gehucht De Bilt, zal dit zeker geen omvang van enige betekenis hebben gehad. Pas na 1580 krijgen we meer aanwijzingen voor het bestaan van een gehucht. In 1630 staan er ongeveer 28 woningen en andere gebouwen langs de Dorpsstraat. Van een aaneengesloten bebouwing was ook toen nog geen sprake.

In 1830 is die aaneengesloten bebouwing er wel, althans ten oosten van de Dorpskerk. Al met al, zo'n geleidelijke ontwikkeling biedt weinig mogelijkheden om een datum te bepalen voor een jubileumfeest.

We kunnen de ouderdom van onze gemeente ook vanuit een andere invalshoek benaderen. Daarbij laten we de ouderdom van het dorp De Bilt buiten beschouwing, maar proberen een antwoord te vinden op de vraag "*wanneer er voor het eerst sprake was van lokaal overheidsgezag*". En dáárover zijn we goed geïnformeerd. We gaan hiervoor terug naar de vestigingstijd van het St.- Laurentiusklooster op Oostbroek.

Op 14 maart 1122⁵ heeft keizerin Mathilde een in het Latijn gestelde oorkonde uitgevaardigd namens de keizerlijke landheer, Hendrik V. Hierin werd het jonge klooster, dat door enkele bekeerde ridders begonnen was, in eeuwigdurig bezit gesteld van het moerasgebied Oostbroek en het aangrenzende gebied dat gewoonlijk "vene" werd genoemd. Deze schenking gebeurde "*cum censu, decimis et justiciis - met inbegrip van het recht op tijs- en tiendheffing en van overheidsgezag*". Het begrip "*justiciis - overheidsgezag*", dient in dit geval begrepen te worden als het geheel van wetgeving, rechtspraak en bestuur⁶. De schenkingsakte van Mathilde vormt derhalve de basis voor het lokale overheidsgezag van onze gemeente. Voorgaande vaststelling behoeft nadere precisering.

De bouw van het klooster zal zeker vóór 1122 zijn begonnen⁷. We kunnen in 1122 nog beter spreken van een "abdij in oprichting". In 1125 werd Ludolf, afkomstig uit Vlaanderen, als eerste abt bevestigd⁸. In datzelfde jaar werd door bisschop Godebald een oorkonde uitgevaardigd⁹ waarin hij aan het klooster hetzelfde schenkt als Mathilde drie jaar eerder, zonder ook maar een woord te wijden aan de schenking van de keizerin. Twee schenkingsbrieven voor één en hetzelfde geschenk? Nader onderzoek heeft niet geleid tot twijfels aan de echtheid van één der oorkonden.

De verhouding tussen de Utrechtse bisschop en de Duitse keizer werd bemoeilijkt door de toen levendige strijd om de macht. Godebald heeft met zijn oorkonde vooral willen vastleggen, dat het klooster recht had op vrije abtsverkiezingen¹⁰.

Het gebied waarop de schenking betrekking had was nog woest en ledig. Pas na geleidelijke ontginning zou het klooster profijt van de schenking hebben.

Voorts blijft het lokale overheidsgezag gedurende de eeuwen aan veranderingen onderhevig¹¹. In de twaalfde/dertiende eeuw hebben de abt en de kloosterlingen het gezag zelf uitgeoefend. Begin veertiende eeuw lezen we dat de abt "bueren, lantghenoeten of thinsghenoeten" bij het bestuur betreft. In 1366 vinden we voor het eerst een vermelding van een schout, iets later ook van schepenen. Tijdens de reformatie verdwijnt de rol van de abt als hoogste gezagsdrager van het gerecht. De Staten van Utrecht nemen het gezag over. In 1715 wordt het gerecht van Oostbroek en De Bilt c.s. een ambachtsheerlijkheid, eerst van de familie Keppel, later van de familie Van Ewijck. In 1795 overspoelt de kreet "vrijheid, gelijkheid, broederschap" ons land en wordt de gezagspositie van de ambachtsheer ondergraven. Bij het verdwijnen van de Franse overheersers in 1813 herkrijgen de ambachtsheeren hun rechten, maar in beperkte mate. In de grondwet van 1848 en de gemeentewet van 1851 tenslotte wordt de basis gelegd voor de gemeente als bestuursvorm met een gekozen gemeenteraad.

Bij deze precisering naar het huidige bestel toe is er geen twijfel mogelijk: op 14 maart 1122 werd door keizerin Mathilde de basis gelegd voor het lokale overheidsgezag van De Bilt. Een "verjaardag" van De Bilt zou gevierd kunnen worden op 14 maart, "Mathildedag". De eerstkomende keer, vrijdag 14 maart 1997, gedenken we het 875-jarig bestaan. Voor het negende eeuwfeest moeten we geduld hebben tot het jaar 2022.

Wie was Mathilde?

Mathilde¹², geboren in 1102, was een dochter van de Engelse koning Hendrik I. Door haar vader werd zij uitgehuwelijkt aan de Duitse keizer Hendrik V. Tijdens het paasfeest van 1110 werd te Utrecht de verloving van de achtjarige prinses en de 29-jarige keizer gevierd. Nog in datzelfde voorjaar werd in Mainz het huwelijk gesloten en een passend feestmaal genuttigd. Het gezag van de keizer strekte zich ook over Nederland uit met als belangrijkste centrum de stad Utrecht. Hendrik V heeft enkele malen Utrecht bezocht. In Utrecht stond zelfs een keizerlijk paleis, Lofen genaamd, gelegen aan de Vismarkt. In 1122 bracht hij de pinksterdagen (eerste pinksterdag viel op 14 mei) te Utrecht door. Mathilde was hem vooruit gereisd en kon zo op 14 maart de schenkingsakte uitvaardigen. De inmiddels 20-jarige keizerin handelde wel vaker namens Hendrik V zaken af. Drie jaar later, op 23 mei 1125, overleed Hendrik V te Utrecht en werd Mathilde weduwe.

Haar vader, koning Hendrik I, huwelijkte haar vervolgens uit aan Godfried Plantagenet, hertog van Anjou. In 1133 werd hun eerste zoon geboren en naar haar vader gedoopt met de naam Hendrik.

Mathildes broer Willem was de enige wettige zoon van de Engelse koning en beoogd troonopvolger. Omdat hij in 1120 was verdronken, zou Mathilde de kroon van haar vader erven. Het verliep echter niet volgens plan. De koning overleed in 1135 na het eten van te veel "lampreien" (een soort aal) en terwijl Mathilde te Normandië verbleef liet haar neef, Stephen van Blois, zichzelf tot koning van Engeland kronen. Dit leidde tot een jarenlange bloedige strijd tussen de aanhangers van Mathilde en Stephen om de Engelse kroon. Pas in 1153 werd de vrede getekend. Stephen erkende de zoon van Mathilde en Godfried Plantagenet als zijn opvolger.

Een jaar later overleed Stephen en beklom de 21-jarige Hendrik II de Engelse troon. Mathilde heeft haar zoon nog dertien jaar als koning meegemaakt alvorens zij in 1167 overleed. Het vorstenhuis Plantagenet heeft tot 1485 over Engeland geregeerd.

De oorkonde van Mathilde uit 1122

In nomine sancte et individue Trinitatis. Machteldis Dei gratia Romanorum regina.

Cum omni homini precipiatur, ut Deum timeat, precipue tamen regali sublimitati competit, ut regi omnium regum cum timore serviat, quia cui multum committitur multum ab eo exigitur. Hac consideratione nos in futurum nobis providentes ac amicos nobis compare volentes, qui nos recipiant in eterna tabernacula, novello monasterio, quod in honore sancte Dei Genitricis Marie sanctique Laurentii Martyris in loco, qui dicitur Oistbroick, a quibusdam militibus conversis inchoatum est, regalis clemencie munificentia aliquid supplementum apponere decrevimus.

Totam igitur paludem illam Oistbroick et terram adjacentem, que vulgari sermone appellatur vene cum cencu, decimis et justiciis in perpetuam possessionem predicto cenobio contradimus elemosinam domini imperatoris et nostram, quam sancta Dei Genitrix Virgo gloriosa, cum preciosissimo et dilecto sibi martyre Laurentio in die iudicii representet Christo domino iudicaturus, ut eorum intercessione ad dexteram inter benedictos Dei Patris collocari mereamur.

Ut autem hec tradicio rata et inconvulsa permaneat, cartam hanc inde conscribi et sigillo nostro insigniri iussimus.

Philippus cancellarius, vice Aelberti archicancellarii, recognovi.

Data secundo Ydus Marcii, anno dominice incarnationis millesimo centesimo vicesimo secundo, indictione XV, anno autem domini Henrici quinti, regni quidem eius XXIII, imperii vero XII.

*Actum est Traiecti, in Dei nomine feliciter amen.*¹³

In naam van de heilige en ondeelbare Drieëenheid. Machteldis bij de gratie Gods koningin van het Roomse rijk.

Daar het ieder mens geraden is, dat hij God vreest, past het wel in het bijzonder aan de koninklijke hoogheid, dat zij de vorst aller vorsten met vreze dient, omdat aan wie veel wordt geschonken, van hem ook veel wordt verlangd. Op grond van deze overweging, met ons eigen belang in de toekomst voor ogen en ons vrienden willende verschaffen die ons in de eeuwige woningen mogen opnemen, hebben wij besloten aan het jeugdige klooster, dat ter ere van de heilige Moeder Gods en de heilige Laurentius martelaar op een plaats, die Oostbroek wordt genoemd, is aangevangen door enige bekeerde ridders, enige aanvulling toe te voegen met de mildheid van onze koninklijke genade.

Zo dragen wij dan aan het voornoemde klooster in eeuwigdurend bezit over het gehele moerasgebied Oostbroek en het aangrenzende grondgebied, dat in het spraakgebruik "vene" wordt genoemd, met het recht van cijnsheffing, tienden en overheidsgezag, als gift van hun keizerlijke landheer en van ons, op welke gift de heilige Moeder Gods, de roemrijke Maagd en de haar allerdierbaarste en geliefde martelaar Laurentius op den dag des oordeels moge wijzen aan Christus, den opperrechter, opdat wij verdienen door hun tussenkomst te mogen plaatsnemen aan de rechterhand van God de Vader tussen de gezegenden.

En opdat deze overdracht geldig en ongeschokt moge blijven, hebben wij derhalve deze oorkonde laten opstellen en van ons zegel voorzien.

Ik Philippus, kanselier, waarnemende de aartskanselier, heb dit geredigeerd.

Gegeven op 14 maart in het jaar van 's Heren menswording 1122, indictio XV, het 23e jaar van het koningschap van Hendrik V, het 12e jaar van zijn keizerschap.

*Gedaan te Utrecht, gezegend zij het in de naam des Heren. Amen.*¹⁴

noten

- ¹ *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, nr. 308.
² Kaj van Vliet, Utrecht, Muiden en omgeving, in *Jaarboek Oud-Utrecht 1995*, pp. 5-52.
³ H.T.J.Miedema, De Bilt en de Hoolbilt in Utrecht, in *Mededelingen van het Instituut voor Naamkunde te Leuven*, 11e jaargang, 1979, afl. 3-4.
⁴ Jan Kuys et al., *De Tielse kroniek*, 1983, p. 125.
⁵ *Oorkondenboek*, nr. 302.
⁶ P.H.Damsté, *Oostbroek en De Bilt c.s.*, 1978, p. 15.
⁷ J.W.H.Meijer, *Kleine Historie van De Bilt en Bilthoven*, 1995, pp. 12-23.
⁸ Dom.N.N.Huyghebaert, Les deux notices de Ludolf d'Affligem, in *Miscellanea historica in honorem Alberti de Meijer*, 1946, pp. 444-454.

- ⁹ *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, nr. 313.
¹⁰ Dr.M.P. van Buijtenen en Dr.A.K. de Meijer, *Herfsttij over Oostbroeks abdij*, 1990, pp. 7-24.
¹¹ o.m. P.H.Damsté, als boven.
¹² zie over Mathilde en Hendrik V o.m.: Kaj van Vliet, als boven; Nigel Blundell & Susan Blackhall, *De ondergang van het Britse koningshuis*, 1993, pp. 26-29; *Oosthoek Werk-encyclopedie*.
¹³ overgenomen uit: *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, nr. 302.
¹⁴ overgenomen uit: J.W.H.Meijer, als boven, p. 21.

Begraafplaatsen in De Bilt en Bilthoven (II)

de Werkgroep Inventarisatie Grafmonumenten, een bewerking van Lo Schneider

Het kerkhof rondom de DORPSKERK

Het zal U niet bevreemden dat wij onze lezers graag willen informeren over onderzoek van onze werkgroepen of van andere instanties waaraan door hen is meegewerkt. Het eerdere artikel over begraafplaatsen is daarvan een voorbeeld. Nu het vervolg. Het eerste rapport van de Werkgroep verscheen in mei 1994 en was geheel gewijd aan de Dorpskerk en het daaromheen gelegen kerkhof. In *De Biltse Grift* van juni 1994 (nr.7) heeft Jan van der Heijden een uitgebreid artikel geschreven over het beëindigen van begravingen op dit kerkhof. Interessant is ook wat de Werkgroep heeft geschreven over het kerkhof zelf, haar geschiedenis en de grafmonumenten. Daarom publiceren wij een aantal fragmenten uit het rapport.

Begraven op het kerkhof

Het kerkhof werd, evenals de Dorpskerk, in 1652 in gebruik genomen. Niet het hele terrein werd hiertoe gebruikt, maar uitsluitend de delen ten noorden en ten zuiden van de kerk, die aan de oostzijde van het grindpad liggen. Het kerkhof was in eerste instantie bestemd voor overleden lidmaten van de kerkelijke gemeente. Het is niet onmogelijk dat ook andere ingezetenen van de gemeente hier begraven werden. Waar katholieke ingezetenen hun doden voor 1818 begroeven is niet met zekerheid bekend. In dat jaar kwam de begraafplaats bij de statie buiten de

Wittevrouwenpoort van Utrecht gereed, waarvan ook de Biltse katholieken gebruik gingen maken. In 1894 werd de Michaëlkerk aan de Kerklaan gebouwd en konden de r.-k. ingezetenen hun doden op het daarachter gelegen kerkhof begraven.

Begraven Utrechtse stedelingen

In de tweede helft van de achttiende eeuw ontstonden onder meer in Utrecht ethische en hygiënische bezwaren tegen het begraven binnen de stadsmuren. Diverse predikanten, medici en andere intellectuelen lieten zich buiten de stad begraven, ook op het Biltse kerkhof. Op het kerkhof zijn nog diverse grafkelders aanwezig van Utrechtse geleerden, zowel uit de achttiende eeuw als uit het begin van de negentiende eeuw.

Vermindering van het aantal graven

Op het moment van sluiting van het kerkhof, 1 oktober 1900, bedroeg het aantal graven ca. 204 (zie kaart 1). Van deze graven waren er 133 gelegen aan de noordzijde en 71 aan de zuidzijde van de kerk. Er waren echter ook nog graven waarop geen aanduiding of zerk aanwezig was. In de loop der jaren is een groot aantal grafmonumenten verdwenen. Op een afgelegen hoekje bij de moestuin is een groot aantal stenen aangetroffen dat onmiskenbaar van het kerkhof afkomstig is.